РОЗДІЛ ІІ. СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЛУЦЬКОГО ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО БРАТСТВА

Михайло ДОВБИЩЕНКО *(Київ)*

ЛУЦЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ БРАТСТВО 1617-1648 рр. В СВІТЛІ НОВИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

1. Передумови та обставини виникнення православного братства в Луцьку.

На 1617 рік необхідність створення суспільно-релігійного центру, який би представляв інтереси православної шляхти та міщан Волині православного віровизнання, була надзвичайно актуальною. На той час Православна Церква в Речі Посполитій юридично не визнавалася, і мала всього лише одного єпископа. За таких умов зв'язки між єпархіями були порушені, порядок та дисципліна серед чернецтва та парафіяльного духовенства катастрофічно падали, богослужбові практики засмічувалися непритаманними християнству звичаями. Було цілком зрозуміло, що після смерті останнього православного владики (Львівського), який мав право освячувати миро та висвячувати священиків, Православну Церкву очікував остаточний організаційний розвал і духовний хаос.

Цілком очевидно, що невирішеність внутрішніх проблем православного суспільства створювала передумови близького успіху уніатів, які під керівництвом своїх видатних діячів (митрополита Йосифа Рутського та архієпископа св.Йосафата Кунцевича), готувалися до ґрунтовних реформ Церкви. Не могли не турбувати православних лідерів Волині також незаперечні успіхи римо-католиків у їх душпастирській діяльності. Зусиллями католицьких чернечих згромаджень – домінікан, францискан та єзуїтів – проводилася ефективна суспільно-релігійна діяльність: функціонували навчальні заклади, регулярно проголошувалися проповіді, поширювалася релігійна література, успішно поширювався культ св.Діви Марії. На Волині зміцнювалися осередки католицького братського руху – так звані «рожанкові братства». Суть їх діяльності полягала у релігійному вихованні вірних, які під керівництвом ченців поєднували молитовну практику з розмірковуваннями про основні правди віри.

За таких історичних обставин подальша бездіяльність православного суспільства у найближчому майбутньому загрожувала його остаточною деморалізацією, що, в свою чергу, відкривало перед православними єдино можливу перспективу – покатоличення та поповнення рядів вірних Уніатської Церкви. З огляду на це видається цілком логічним заснування на Волині суспільно-релігійного об'єднання, яке б виконувало роль консолідуючого центру православного суспільства регіону. Саме таку роль зіграло засноване в Луцьку православне братство.

Обставини заснування Луцького братства лишаються досі до кінця нез'ясованими. Перший аркуш братського каталогу, датований 1617 роком, дає підстави зробити висновок, що саме цей рік слід вважати початком цієї організації. Про це ж свідчить тестамент одного з перших членів братства ченця о.Григорія Микулича від 23 серпня 1617 року, в якому згадується, що братство в Луцьку зараз «фундується», причому з контексту стає зрозуміло, що цей процес ще не завершений[1]. Проте з невстановлених причин процес формування та юридичної легітимізації братства затягнувся на два роки. Лише 20 лютого 1619 року король Сигізмунд III підписав привілей про дозвіл православним міщанам міста Луцька заснувати братство милосердя. Завершилося формування цієї братської організації 20 червня наступного, 1620 року, коли Єрусалимський патріарх Теофан соборною грамотою затвердив Луцьке братство та надав йому ставропігіальний статус.

Братство у Луцьку принципово відрізнялося від аналогічних організацій України та Білорусії. Останні формувалися переважно в середовищі православного міщанства на основі цехових корпорацій. Відповідно, найвпливовішими та найбагатшими були братства, розташовані у промислово-торгівельних центрах, передусім у Вільні, Львові та Могилеві. Що стосується Волині, то цей регіон мав економіку аграрного типу, українське міщанство у цих краях було надзвичайно слабким, тому умови для зародження тут братського руху на взірець Львова були дуже несприятливими. Саме з цієї причини Луцьке братство із самого початку було організацією, створеною за ініціативою шляхти, яка посіла в ньому привілейоване становище. Про це виразно йдеться у листі членів Луцького православного братства шляхетського походження від 1 вересня 1619 року, в якому вони уповноважують луцьких міщан опікуватися братськими установами. При цьому себе автори листа іменували «старшими» братчиками, міщан – «молодшими».

За своїм функціональним призначенням Луцьке братство було братством милосердя. З листа короля Сигізмунда III від 1619 року про його затвердження йдеться, що ініціатори створення братства – шляхта та поспольство Луцька – звертали увагу короля на необхідність відновлення в Луцьку шпиталю «грецької релігії», який був повністю знищений під час останньої пожежі в місті. І лише в зв'язку зі зведенням шпиталю братчики отримували дозвіл збудувати церкву та школу. В такий спосіб православні хотіли надати майбутньому братству переважно благодійницьке призначення, щоб не рекламувати до певного часу його відверто опозиційний (антиунійний) характер[2].

2. Засновники та члени Луцького братства.

Цілком природнім постає питання: хто саме зі шляхти був головним ініціатором і спонсором Луцького братства? Ранні списки членів братства містяться у двох документах. Перший – аркуш братського каталогу від 1617 року[3], другий – лист представників волинської шляхти (членів Луцького православного братства) від 1619 року, в якому вони уповноважують молодших братчиків опікуватися братськими установами[4]. У цих списках виділяються кілька авторитетних

шляхетських родин, членство яких виглядає дуже важливим з огляду на захист інтересів Луцького братства. Маються на увазі представники родин **Гулевичів**, **Древинських**, **Єловицьких** та **Зубцевських**. Саме їх представники займали відповідальні посади в апараті місцевої влади і володіли дієвим адмінресурсом для лобіювання інтересів православних. Проте особливе місце серед братчиків належало представникам князівської родини **Пузин**. Саме князя Юрія Пузину уніатський митрополит Йосиф Рутський називав найавторитетнішим представником православного шляхетства Волині та фундатором Луцького братства. Саме Юрій Пузина користувався особливими преференціями при укладенні господарських угод про передачі в посесію братських маєтків. А якщо взяти до уваги, що 1633 року за участю членів братства було висунуто на луцького владику одного з представників родини Пузин, який став єпископом під іменем Атанасія, то стає очевидним, що ця князівська родина мала особливу вагу у Луцькому братстві.

На сьогодні документально встановлено, що в період з 1617 по 1648 рр. до братства належало щонайменше 76 світських осіб. Вони представляли 3 князівські родини (**Пузин, Воронецьких** та **Святополк-Четвертинських**), а також 55 родин шляхетського походження, з числа переважно дрібного, частково – середнього нобілітету. Причому, найбільше членів братству дала родина **Гулевичів** (9 осіб). **Зубцевські** були представлені в братстві щонайменше 3 особами, **Боговитини, Гуляницькі, Древинські, Єловицькі, Кульчицькі, Смиковські, Ушак-Куликовські** дали братству по 2 особи, інші родини (45) були представлені в братстві одним представником.

Таким чином, Луцьке братство зосередило в своїх рядах більшу частину суспільно активної православної шляхти Волинського воєводства, яка мала широкі можливості для захисту інтересів православного суспільства регіону.

3. Фундатори та жертводавці Луцького братства.

Створення Луцького братства покликало до суспільної активності багатьох вірних Православної Церкви на Волині. Одним із виявів цієї активності були численні пожертви на братство, як зі сторони їх дійсних членів, так і від шляхти, чия належність до братства досі не доведена. Дарували нерухомість, капітали, готівку, борги, вироби із дорогоцінних металів, богослужбові книги, тощо. Розміри дарувань коливалися від кількох злотих за молитву до десятків тисяч злотих, і це свідчило про тверде бажання шляхти різного достатку та соціальних груп підтримати братство, яке стало головним оплотом Православної Церкви на Волині.

Найбільшим даруванням братству була фундація **Олександра Мозеллі** – грека, що проживав в Польщі та користувався покровительством польських королів. Згідно з його тестаментом Луцьке братство та монастир мали отримати колосальну як на той час суму в розмірі 72830 злотих, записану в якості боргу у різних осіб як у квитанціях, так і на маєтках з правом їх посесії. Крім того, пан Мозеллі подарував братству двір у м.Броди та велику кількість рухомого майна – карети, вози, зброю та ін[5].

Крім заповіту Олександра Мозеллі, нам відомо ще 45 заповітів волинських православних шляхтичів, які обдаровували Луцьке братство. Найбільші суми (від 1 тис. злотих і вище) пожертвували **Гуляницький Ян** (1120 злотих), **Єловицький Олександр** (1530 злотих), **Жабокрицький Олександр** (2750 злотих), **Зубцевська Анастасія** (2100 злотих та двір у Луцьку), **Куликовська Олександра** (1050 злотих), **Лозчанка Варвара** (1000 злотих), **Пузина Юрій** (3000 злотих), **Русинович Павло** (2002 злотих), **Смиковська Катерина** (1100 злотих). Всього згідно із заповідальними записами (46 тестаментів) Луцьке братство в період з 1617 по 1648 рр. мало отримати величезну суму – 96649 злотих. Зазначимо при цьому, що згадана цифра не є остаточною, оскільки виявлення заповітів волинської шляхти нами ще не завершене.

Заповідальні записи, заявлені у тестаментах, були надзвичайно важливим, але не єдиним джерелом прибутку Луцького братства. Документи засвідчують, що значні матеріальні ресурси братчики отримували також у дарчих актах та фундаціях. Встановлено, що в такий спосіб братство отримало до 2 тис. злотих, а також значні об'єкти нерухомості – 4 двори в Луцьку, 2 пляци (Кандибівський і Сасківський, на яких розмістився монастирський комплекс), ділянки землі в с.Гуляники та при яровицькій дорозі. В числі рухомого майна найціннішою нам видається типографія, подарована братству ієродияконом **Сильвестром**[6].

4. Господарська діяльність Луцького братства.

Щедрі пожертви на користь Луцького братства дали йому можливість розгорнути досить активну фінансово-господарську діяльність. Братство купляло і продавало нерухомість в Луцьку та в його околицях, давало великі гроші (до 3 тис. злотих) в борг, брало на зберігання капітали, тримало в посесії маєтки. Економічна діяльність братства була ефективною і про це свідчить промовистий факт – на 1648 рік Луцький єпископ Атанасій Пузина під заклад великих сум здав в посесію луцьким братчикам практично всі маєтки своєї єпархії, а в місті Луцьку у розпорядженні братства було 6 садиб. На цей час братство мало володіти капіталом щонайменше у 100 тис. злотих, не рахуючи вартості рухомого та нерухомого майна.

Проте в організаціях, де є значний прибуток, зазвичай з'являються передумови для зловживань. На жаль, Луцьке братство не стало виключенням із цього правила. Гроші, пожертвувані доброчинцями на побожні цілі, не завжди використовувалися за призначенням. Схеми сумнівних фінансових операцій з капіталами братства були прості. Впливові братчики брали в борг гроші пожертвувані братству фундаторами із зобов'язанням платити з них щорічний чинш, що складався зазвичай з 8% річних. Проте бували випадки, коли цей чинш не виплачувався, а обертався на користь впливового позичальника.

Мали місце також випадки відвертих махінацій з документами на право власності та фінансовими розписками в середині самого братства. В результаті на початку 40-х років XVII ст. спалахнула ціла низка корупційних скандалів. Так,

1642 року братський ігумен в шахрайський спосіб переписав на свій монастир маєтки братського ченця **Андрія Гулевича**. 1640 року братські старости та братський ігумен примудрилися взяти розписку в отриманні однієї суми в розмірі 1,5 тис. злотих одразу у двох осіб – князя **Юрія Пузини** та **Лаврентія Древинського**, ошукавши останнього. Того ж таки, 1640 року згаданий Лаврентій Древинський – відомий захисник православ'я та меценат Луцького братства – звернувся з листом до керівництва братства та всіх його членів. Він рішуче зажадав звіту про виконання своєї власної фундації, стверджуючи, що фундовані ним кошти на школу, ченців, жебраків та інші потреби за призначенням не доходять[7].

5.Суспільно-релігійна, видавнича та навчальна діяльність Луцького братства.

Великі матеріальні ресурси та впливові симпатики відкривали широкі можливості для Луцького братства у суспільно-релігійному житті Волині. На жаль документи, які виявлені на сьогодні, не дають нам можливості уявити, як саме доленосні події для українського православ'я сприймалися в братському середовищі, в якій мірі їх перебіг залежав від позиції братства. Проте, активна політична позиція у справі захисту прав Православної Церкви таких його членів як **Лаврентія Древинського, Ієзекіля Курцевича, Семена Гулевича-Воютинського** та багатьох інших дає підстави припускати, що проведені ними гучні політичні акції на Волині, Галичині та Холмщині були заздалегідь сплановані не ними (як приватними особами), а Луцьким братством.

Важливим і відповідальним для братства був 1635 рік, коли **ієродиякон Сильвестр** подарував йому друкарню, яка досі знаходилася у Чорненському монастирі. Відтепер братчики мали можливість налагодити випуск православної друкованої продукції, розпочавши надзвичайно важливу справу для підтримки православ'я на Волині. Проте, незважаючи на наявність необхідних матеріальних ресурсів, братство мало скористалося зі своїх видавничих потужностей. Справа обмежилася виходом в світ лише однієї книги – «Апостолы и Евангелія» (1640 рік)[8]. Можливо випуск цієї книги не приніс братству очікуваного прибутку, внаслідок чого його члени не визнали за доцільне надалі вкладати кошти у розвиток власного видавництва.

Одним із напрямків діяльності братства було поширення освіти серед православних вірних усіх станів. Саме з цією метою при братській церкві була відкрита школа. Її другий статут, який традиційно датують 1624 роком, дає підстави зробити висновок, що братчики хотіли бачити рівень викладання у цьому навчальному закладі на рівні колегії. Втім, як фактично велося викладання в школі, досі невідомо. У нас існують певні сумніви щодо того, чи змогли діячі братства на практиці реалізувати свій задум. Передусім звертаємо увагу на те, що колегії – навчальні заклади не з дешевих, і зазвичай на їх фундацію закладалася солідна матеріально-технічна база. Що стосується братської школи в Луцьку, то вона тривалий час не мала при собі навіть осібної фундації. Кошти на її утримання не були чітко визначені, та й надходити вони мали з різних джерел – членських внесків братчиків, прибутків від братських маєтків та внесків учнів. Лише 1632 року **Лаврентій Древинський,** зробивши фундацію на Луцьке братство, виділив, між іншим, 50 злотих на учителя братської школи – рівно стільки, скільки він пожертвував на «скринку нищенскую»[9].

Але і після згаданої фундації щорічна платня учителю братської школи була відносно низькою – 100 злотих. Для порівняння: заснована уніатським митрополитом Іпатієм Потієм школа при кафедральному соборі у Володимирі (яка не вважається колегією) мала фундацію в розмірі 2,5 тис. злотих капіталу, яка давала 250 злотих щорічного чиншу. З цієї щорічної суми 200 злотих йшли на утримання бакалавра, 50 злотих – на інші потреби школи. 1631 року «ставка» вчителя Володимирської школи збільшилася: Володимирський уніатський єпископ Іоаким Мораховський своїм тестаментом заповів на потреби Володимирської школи додаткові 600 злотих капіталу, з суми чиншу якого 48 злотих долучалося до платні викладачу.

Втім, навіть ця досить низька плата вчителю братської школи в Луцьку могла взагалі не виплачуватися. Так, з 1639 по 1643 рік у братській школі викладав о.**Павло Гроновський**, але гроші за роботу він так і не отримав. Не дивно, що незабаром він покинув своє місце роботи, перейшов до уніатів та отримав посаду викладача у Володимирській школі. Саме у цій якості (магістра Володимирської школи) він розпочав судовий процес з Луцьким православним братством за повернення йому незаплачених 400 злотих[10]. Якщо взяти до уваги, що саме в час його викладання у братській школі Лаврентій Древинський публічно заявив про невиконання фундації на братську школу (1640 рік), свідчення у цій справі о.Павла Гроновського не видаються нам упередженими.

Тим не менше, незважаючи на згадані вище проблеми Луцька братська школа виконала свою історичну місію. Вона сприяла консолідації православної молоді Луцька (як шляхетської, так і міщанської) навколо братства та цінностей православ'я, сприяла підготовці та вихованню нового покоління православних вірних, які продовжили історію православ'я на Волині у другій половині XVII ст.

6.Висновки.

Отже, Луцьке православне братство зіграло надзвичайно велику роль у суспільно-релігійному житті Волині першої половини XVII ст. В умовах відсутності православної ієрархії в польсько-литовській державі братство консолідувало в своїх рядах політично активну православну шляхту Волинського воєводства і створило сприятливі передумови для захисту прав Православної Церкви в регіоні у нелегкому протистоянні з уніатами. Подальші успіхи православних як на Волині, так і у сусідніх регіонах України були досягнуті за безпосередньою участю його активних членів.

Водночас слід зазначити, що Луцьке братство на практиці реалізувало далеко не всі свої потенційні можливості. На жаль, в умовах успішної економічної діяльності братчики не встояли перед спокусами зловживань та корупції, що в свою чергу, певною мірою може пояснити причини інших невдач братства. Так, попри потенційні можливості, Луцьк не став

православним видавничим центром Волині, а братська школа так і не стала православною колегією.

---

1. ЦДІАК України, ф.25, оп.1, спр.108, арк.310а.

2. Документи про заснування братства див. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т.I-II. – К.,1898. – С.4-11.

3. Там само. – Т.I-II. – К.,1898. – С.3-4.

4. Там само. – Т.I-II. – К.,1898. – С.6-8

5. Там само. – Т.I-II. – К.,1898. – С.88-95.

6. Про згадані надання див: АЮЗР. – Ч.1. – Т.VI. – К.,1883. – С.607-610, 678-680, 743-748. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т.I-II. – К.,1898. – С.59-60, 64-66. ЦДІАК України, ф.25, оп.1, спр.134, арк.180-182, спр.138, арк.807-808, спр.216, арк.801-804, спр.236, арк.8зв.-9, спр.238, арк.83зв.-85зв., 484зв.-486, арк.1016зв.-1019зв.

7. Про згадані події див. АЮЗР. – Ч.1. – Т.VI. – К.,1883. – С.756-757. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т.I-II. – К.,1898. – С.76-77. ЦДІАК України, ф.25, оп.1, спр.222, арк.42зв.-43. Ф.26, оп.1, спр.44, арк.1338-1338зв. Ф.28, оп.1, спр.78, арк.431-431зв.

8. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.,1994. – С.236.

9. Документи до історії братської школи в Луцьку див.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т.I-II. – К.,1898. – С.31-32, 47-54.

10. Позов о.Павла Гроновського Луцькому братству див.: Пам'ятки. – Т.3. – Вип.1. – К.,2001. – С.280.